

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР МОДЕРНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Частина I

У сучасному світі людина живе так, як від неї цього вимагають соціальні інституції і норми, які ці інституції пропагують. Однак вони не є безапеляційними й неприйдешніми, більше того, вони навіть не є самостійними. Вони цілком підпорядковані раціональності модерного світу. А людина змушена прислухатися до них і виконувати їх, виконуючи свою ідентичність.

Отже, спробуємо показати залежність екзистенційного виміру сучасного світу від модерної раціональності й розглянемо ілюстрацію проблеми самоідентифікації людини в добу постсучасності. З огляду на це, проаналізуємо зв'язок способу життя сучасної людини і модерної раціональності, а також намагання людини самоідентифікувати себе в цьому складному світі, який так швидко змінюється.

Болючість порушених питань і відсутність рецептури, яка б дала можливість “одужати” сучасній людині засвідчують нагальну актуальність проблеми. Модерний світ породив чимало можливостей і варіантів вибору, проте не дав метода, який дав би змогу здійснювати вибор. Тому своєчасність звернення до цієї проблематики не потребує доведення.

XX століття позначене багатьма трагедіями і драмами, одні з яких стали подіями світового масштабу, інші лишилися на маргінесі західної цивілізації. Але, якщо намагатися аналізувати це століття, то, мабуть, головною його характеристикою слід визнати зміни. У жодному іншому столітті світ навколо людей і люди у цьому світі не змінювалися так радикально, як за минулих сто років. Раніше такі зміни не траплялись навіть за кілька століть. І в центрі цього калейдоскопу змін була людина, яка змушена була на все це реагувати. Хоча зерна духу XX століття були вкинуті у ґрунт ще у XIX столітті, а деякі й раніше, але плоди вони дали саме у минулому, XX столітті.

Йдеться, насамперед, про модерну раціональність. Саме на зламі епох – Середньовіччя і Нового часу – почав панувати новий спосіб ставлення до світу і людей у ньому – принцип інструментального розуму (за термінологією М.Горкгаймера). Добре про це сказав М.Гайдеггер: “Вирішальний початок, який поклав основу метафізики Нового часу, – метафізика Декарта. Її завданням стало підведення метафізичної основи під звільнення людини до нової свободи як до впевненого у самому собі самозаконодавству” [1, 269]. Цей принцип інструментального розуму докорінно змінив світ і підпорядкував його собі. Це і прибуток – як головний критерій економіки, і успіх – як головний чинник політики, і користь – як етична категорія. Усе тепер стало можливо вимірювати й піддати аналізу з погляду ціни, усе стало мати свою ціну. Та ще, і це, можливо, найголовніше, інструментальний розум дав небачений імпульс розвитку техніки, яка докорінно змінила світ. Щодо цього Ортега-і-Гассет зазначав: “Згадану цивілізацію... можна звести до двох головних величин – ліберальної демократії і техніки... Сучасна техніка народилася від шлюбу капіталізму з експериментальною наукою” [2, 101].

Ще в XIX ст. ситуація щодо верховенства технічного розуму здавалася досить романтичною. Людина була впевненою, що знання мають кумулятивний характер і пізнання “всього” – це лише справа часу. Здавалося, що знайдено головне – принцип і метод пізнання, і тепер, використовуючи їх у всіх галузях, лишилося тільки дочекатися, доки відкриється остання таємниця природи. Людина опинилася в центрі світу і спостерігала за своїм тодішнім станом, відчуваючи свою тотальну перемогу. Але тріумф тривав досить недовго. Уже в першій половині XX ст. сталася подія, яка поставила під сумнів усі досягнення, зроблені інструментальним розумом до цього. Усе, що здавалося безапеляційним і даним назавжди, втратило основу. Світ, збудований на розумі, показав свій зворотний бік – раціонально обґрунтоване знищення собі подібних. “Свобода, Рівність, Братерство” – те, з

чого все починалося, тепер звучало з великою долею іронії. Перша світова війна стала рубіконом, через який перейшла людина і стала зовсім іншою, змінивши і світ навколо. Після цієї трагедії неможливо було мислити так, як до неї.

Одними з перших зрозуміли це неокантіанці і представники так званої школи філософської антропології. Неокантіанці, особливо баденського напрямку, визнали, що неможливо підходити з одним і тим самим пізнавальним інвентарем до розв'язання проблем природознавства і соціальних проблем. Г.Ріккерт зазначав, що це – дві цілком різні площини, і тлумачити їх треба, виходячи з різних базових ідей. Стало зрозуміло, що проблему людини неможливо вирішити механістичним, математичним способами, і що вирішення це належить сфері культури, в якій головною ідеєю постає цінність. А проблеми наукового порядку, навпаки, позбавлені такої аксіології. Відтак, розуміння проблем людини можливе лише своїм власним поняттєвим апаратом, який не можна звести до природознавчого. Людина – це особлива субстанція, яка потребує особливих підходів.

Справу цю продовжували засновники філософської антропології: М.Шелер, Г.Плеснер, А.Гелен, Е.Фінк. Так, зокрема, вони намагалися переконати в тому, що людина посідає принципово-унікальне місце у світобудові, що неможливо приступати до вирішення будь-яких проблем, не розв'язавши спочатку головну – проблему людини.

Отже, з'ясувалося, що технічний прогрес, який надихав оптимізм у XVIII і XIX ст., потребував нової людини, яка б цілком відповідала новим досягненням і була співзвучною тій силі, що виходила на авансцену історії. А зміна ця сталася ще у XIX ст., але її ніхто тоді не помітив – усі були піднесені успіхами технічного прогресу. Ніхто і не помітив, що втрачає себе самого, що власної ідентичності вже немає. Людина має або пристосуватися до “нового порядку”, втративши свою ідентичність, або вмерти, що і сталося, наприклад, з дворянами. Розум мав потребу у людині, гідній себе: “Ще раз сформулюю: владу у суспільстві захопив новий тип людини, байдужої до основ цивілізації. І не тієї чи цієї, а будь-якої, наскільки сьогодні можливо судити. Він точно небайдужий до пілюль, автомобілів і до чогось ще” [2, 77].

Взагалі, передвісником нової людини був, мабуть, Ніцше. Він зрозумів, що після “смерті Бога” людина мала змінитися, мала експлікувати волю до влади, повинна була з'явитися нова людина – надлюдина. Але все це були лише теоретичні викладки.

А Е.Юнгер був тією людиною, яка бачила цю зміну й відчувала її на собі. Юнгера взагалі можна назвати свідком XX століття. Він дуже влучно схарактеризував Модерн і показав місце, відведене людині у цьому проекті. П.Козловський писав щодо творчості німецького філософа: “Модерн – це воля до тотальної мобілізації, воля до влади і тільки до влади. Тотальна мобілізація як головний зміст прогресу, що прикривається маскою розуму й гуманності, породжує біль, жертву і нігілізм” [3, 58]. П.Козловський зазначав, що творчість Е.Юнгера – це міфологія модерна зі своїми головними персонажами, але зараз увага буде прикута лише до одного такого героя – до Робітника.

Е.Юнгер визнавав, що робота є головною рисою сучасного йому світу. Він наголошував, що світ змінився і все в ньому перебуває у стані трансформації. Часу для компромісів не лишилося – робота вимагає. “Темп роботи – це життя вдень і вночі, наука, любов, мистецтво, віра, культ, війна; робота – це коливання атомів і сила, яка рухає зірками та сонячними системами” [4, 128]. Світ змінився, все є робота, і для керування над цією роботою має з'явитися новий тип людини – нова людина – Робітник. Саме завдяки йому змінюється старий світ, все стає втягнутим в процес тотальної мобілізації. Не лишилось більше байдужих, всі сили кинуті на мобілізацію цього світу, компромісів немає, “з нами чи проти нас”. Відбувається тотальна трансформація як усередині, так і зовні людини. “Будь-кого, хто готовий припустити, що зі світом відбувається вирішальна зміна, що містить у собі власний зміст і власну закономірність, вивчення цього способу життя, що постійно змінюється, переконує в тому, що Робітника треба розуміти, як суб'єкта такої зміни” [4, 151].

Ось ідеал Е.Юнгера – Робітник, людина, яка може гідно відповідати позову до тотальної мобілізації. Отже, модерн, поставивши у центр розвитку історії тотальну мобілізацію, вимагав нової людини – і отримав її: така людина з'явилася. Зараз не йдеться, до яких наслідків це призвело, але те, що людина тотальної мобілізації – це зовсім інша

людина, сумніву не викликає. Е.Юнгер запитує, як Робітник мобілізує світ, і відповідає: “Техніка – це той спосіб, яким гештальт Робітника мобілізує світ” [4, 235]. Таким чином, усе поставлено на баланс тотальної війни з природою, і інструментарій такої війни – техніка.

М.Гайдеггер про ці процеси пише таке: “Потрібне людство, яке в самій своїй основі є співрозмірним унікальному еству новоєвропейської техніки та її метафізичній істині, тобто яке дає еству техніки цілком оволодіти собою, щоб так безпосередньо керувати й використовувати всі певні технічні процеси і можливості” [1, 284].

Отже, техніка мобілізує світ і змінює все навкруги. Робітник і техніка – два боки однієї медалі. П.Козловські, аналізуючи цю діалектику, зазначає: “Техніка – ось уніформа Робітника” [3, 74], і далі: “Герой модерна, Робітник, здобуває законне право на тотальне панування, оскільки він є єдиним, хто здатен володіти зброєю – інструментарієм модерну; техніка, – ось зброя, знаряддя й оснащення Робітника...” [3, 82].

Таким чином, модерн закликає до тотальної мобілізації, точніше модерн і є тотальною мобілізацією. Єдиний, хто в змозі відповісти на такий виклик – це Робітник. Техніка – це той спосіб, яким Робітник змінює світ. Яке ж місце у цьому калейдоскопі посідає людина? Можливо, багато в чому Е.Юнгер помилявся, але дух епохи він схопив чудово. І все, що він написав про Робітника у 30-х роках ХХ ст., надалі дедалі більше справджувалося. Людині місця у цьому світі немає – місце є тільки Робітнику.

Якщо хочеш жити, ставай Робітником, інакше світ тебе мобілізує. Все має бути спрямовано на боротьбу цих сил, аскеза – характеристика Робітника – лише тотальна робота має сенс. Модерн побудував саме такий світ, світ без людей, проте з робітниками, світ, в якому тотальна мобілізація вимагає смерті природи. Людина вперше опинилася в ситуації тотальності, глобальності. *Людина перестає існувати.*

Справді, і зараз, коли дивишся на якийсь механістичний прилад, приходять на думку слова Е.Юнгера про тотальну мобілізацію. Саме в цьому механізмі зійшлися всі сили, всі вони були мобілізовані на роботу, на боротьбу, і в цьому станку відбувається генеральна битва всесвіту. А скільки таких приладів існує у світі – всі вони стукають, вистукуючи прибуток і ховаючи ідентичність людини в уніформі Робітника.

Така ситуація не є нормальною для людини, однак, трагізм світу поглиблювався з кожним роком. На початку ХХ ст. відбулася драма, яка змусила переосмислити всю історію, починаючи з Просвітництва. Ця епопея породила юнгерівського Солдата, але його демобілізація виявилася ще страшнішою. Війна порушила питання, а чи насправді цей проект, назва якому – Модерн, є раціональним і породженим розумом, чи насправді це є остаточним звільненням людини з-під влади релігійної парадигми, чи справді треба було “розчавити цю гадину”? Але далі більше. Мобілізація світу призводить до скалічення усього людства. Ситуація, в якій опинилася людина після війни, сповнена відчаю й драматизму. Це людство без часу, без надії, без сенсу – людство відчаю. І, мабуть, найкраще аналізують і описують цю ситуацію філософи-екзистенціалісти – свідки цієї боротьби.

Як зазначав М.Гайдеггер, людина опинилася у ситуації закинутості, відчаю, самотності, страху і, мабуть, головне – без надії. Справді, на що можна сподіватися, коли позаду війна, яка розтрощила всі міфи, а попереду – невизначеність, можливо ще гірша за розбиті надії. Куди йти, на що уповати?

Згадати хоча б героя сартрівської “Нудоти”: його нудить від цього світу, він, світ, можливо, і не гідний на те, щоб існувати, а все, що існує, не викликає жодних емоцій, крім відрази. І це характеристика епохи. А чим ближче було до Другої світової війни, тим ця “нудота” набувала більших масштабів. Тільки-но люди зрозуміли, що дух війни вже відчувається над землею, ситуація ще більше погіршилася, ще більше питань лишалось без відповідей. Стало зрозумілим, що Європу знову буде втягнуто у війну. А де ж місце людини у таких процесах? А навіщо було жити ці роки між війнами? Герой незакінченої тетралогії Ж.-П. Сартра “Шляхи свободи” запитує, а навіщо було будувати плани, чогось прагнути, – звісно, всі сподівання порушені.

Того часу Європа “пропустила” удар, від якого не може відійти і досі, та й навряд чи коли зможе. Любов, родина, будинок – все марно, все буде зім’ято в жорновах тотальної мобілізації. У чому ж тоді полягає сенс? Лишається самотність, стурбованість, закинутість,

відсутність відповідей. Складається ситуація, в якій ніщо не може виправдати війну, потім час між війнами, потім знову війна. Людина, можливо вперше за всю історію, лишається на самоті. Немає легітимного базису, на який можна опертися – все руйнується.

А.Камю у своєму творі “Чума” показав, що найтяжчою боротьбою є боротьба з безмістовністю. Чума володіє містом, усі знають, що вмуть, немає раціонально обґрунтованого чинника, щоб виправдати боротьбу, але лікар і ще кілька ентузіастів борються і, як це не дивно, – перемагають. Чума зникає сама собою. Боротьба – ось одна з межових ситуацій, які так чудово характеризував і К.Ясперс, в творчості якого наповну розкривається екзистенція, в якій людина по-справжньому існує. Боротьба стає єдиним сенсом життя, боротьба як вияв екзистенції. Можливо, це єдине, що допомогло вижити людству першої половини ХХ ст., людству, в якого вкрали Батьківщину, якого позбавили надії, скалічили й лишили без сенсу.

Після Другої світової війни людина взагалі потрапляє у дуже складну ситуацію – ситуацію абсурду. Десь саме з цього часу починається шалений розвиток виробничих сил. З цього часу стає найбільш явним екзистенційний вимір модерної раціональності. Усе поставлено на службу розуму, все підпорядковано виробництву надприбутків. І людина змушена пристосовуватись до “нового ладу”. Але пристосовуватися вдається не завжди. А.Камю у творі “Міф про Сизифа” описав ситуацію, в якій опинилася людина епохи верховенства інструментального розуму. Закотив Сизиф камінь на гору, а він скотився – зранку теж саме. Так і життя людини не дуже різноманітне: шлях до роботи, робота, шлях до дому, господарські клопоти, відпочинок, і так щодня. Західне суспільство активно йде до регламентації кожної хвилини життя. І А.Камю порушує найголовніше питання: а навіщо тоді все це? Якщо лише для того, щоб механічно повторювати ці рухи день за днем – тоді, мабуть, не варто. А де ж знайти сенс для цих операцій? А.Камю зазначає, що, якщо немає сенсу, то вихід один – самогубство, інших варіантів немає. А, відтак, і лишається людині перетворитися на бунтівну, яка не згодна з такою світобудовою.

Найкраще, на нашу думку, таку бунтівну людину змалював Чак Паланик у “Бійцівському клубі”, але це скоріше літературний герой. А найбільш тонко сентенцію А.Камю про абсурдність світу схопив, як ми вважаємо, інший француз, Бертран Бліє. У своєму видатному фільмі “Дякую, життя” йому, завдяки суцільному каламбуру: героям з різних епох, сюжетів і текстів, які, на перший погляд, є несумісними, вдалося побудувати цілісну композицію, що дає розуміння життя як такого. І коли дочка наприкінці фільму запитує, перебуваючи в тяжкому життєвому становищі: “Що, все так і відбувається?”, мати їй відповідає: “Так і є, доню, це і є життя”. Абсурдність життя корениться усюди, але люди живуть саме таким життям.

Не зважаючи на художні експлікації філософської спадщини, головним лишається одне: інструментальний розум модерної раціональності зробив з людини придаток, функцію механізованого виробництва (яке, до речі, є не чим іншим, ніж експлікацією волі до влади – основної характеристики модерну). Людина мусить пристосовуватися до ритму ударів серця механічних монстрів. Людина стала продуктом конвеєру фабрики клонів. Тільки у тому разі, якщо ти живеш так, як описував А.Камю в “Міфі про Сизифа”, ти є цікавим “цивілізації”, а якщо ні – то будеш викинутим, а на твоє місце прийде новий клон – Сизиф. Прометей вмерли, залишились Сизифи і Нарциси.

Однак таку ходу цивілізації витримують не всі. Поль Гілбер, герой сартрівського “Герострата”, був одним із таких клерків – синів ХХ ст. Він, як і всі, працював, сплачував податки, жив повноцінним, як йому тоді здавалося, життям. Однак одного разу він не витримав, не зміг відповісти собі на питання про сенс, збунтувався, захотів прославитися. Вийшов на вулицю і розрядив обійму в перехожих. Рано чи пізно це мало статися, оскільки так жити не можливо, людина не може бути функцією. Абсурдність світу виявилася сильнішою за людину. Людина стає не просто гвинтиком системи, вона стає маскою, людиною без обличчя: універсальний принцип сучасної доби – *взаємозамінність*. Поль Гілберт – це герой сучасної епохи; можливо, він, єдиний з усіх, чесно заявив про нелегітимність цього світу.

Аналізом ситуації людини післявоєнних років також займався Г.Марсель. У багатьох своїх працях, якщо не в усіх, він торкається екзистенційної проблематики. Однак у працях “Онтологічна таємниця та конкретне наближення до неї” і “Людина, що стала проблемою” ця аналітика доведена, на нашу думку, до досконалості.

Він по-своєму розуміє проблему сучасної епохи. “Я хотів би для початку... дати найбільш загальну й інтуїтивну характеристику того, що являє собою людина, в якій немає відчуття онтологічного, відчуття буття, чи, більше того, яка перестала усвідомлювати, що вона їм володіє. Такою є сучасна людина в загальному та цілому”, і далі: “Сучасна епоха характеризується, на мій погляд, тим, що можна без сумніву назвати виходом поняття функції за призначені йому межі” [5, 73]. Г.Марсель характеризує сучасний йому світ і не хоче миритися з такими його виявами. Він наголошує, що це не є природно для людини, і що це є вторинний продукт здвигу метафізичної основи культури, який призвів до такої організації соціальної світобудови. “Життя у світі, сконцентрованому на ідеї функції, має своєю долею відчай, відчай – її кінець, оскільки насправді – світ порожній усередині, він – порожня оболонка” [5, 75]. Це хворий світ, а відтак і люди в ньому не можуть бути здоровими.

У такому ракурсі Г.Марсель формулює основну проблему: як могло статися так, що людина цілком стала питанням для самої себе? Ставши функцією, людина одразу стала питанням для себе. Хто вона є? Філософ починає розгляд цього питання з аналізу книги Г.Церера “Людина в цьому світі”, автор якої вводить дуже влучний термін для аналізу сучасної людини – “людина з бараку”. Він докладно описує цю людину: це не жебрак і не дармоїд, це просто жертва статистики. У конкретному випадку, який описує автор, він потрапив до фермерських господарств, які були ліквідовані під час аграрної реформи. Все досить абстрактно – ось, насправді, “хто мислить абстрактно”, але через це він втратив все, що мав, а замість його ім’я, від його тварин, кожна з яких мала своє прізвище, від його будинку й ланів лишився тільки “номер на картці в досьє”. І він запитує себе: “Хто я? Який у цьому сенс?” [5, 109]. Є лише цинічна відповідь на його питання: він – продукт функціонального світу. Коли світ стає “розумним”, людина стає функцією. Трагізм ситуації полягає у тому, що це – не поодинокий випадок. У середині ХХ ст., коли людина починає жити дедалі краще матеріально, – вона дедалі більше перетворюється на “людину з бараку”.

Отже, у першій половині ХХ ст. остаточно порушився міф про міцний зв’язок між щастям, благополуччям і раціональністю. Людина опинилася в ситуації без чітких орієнтирів і з розламанною культурною парадигмою, яка, будучи запропонованою модерною раціональністю, вимагала від людини відмовитись від власної ідентичності й іти записуватися до лав Робітників. Але це був лише початок: Модерн набирав оберті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проблема человека в западной философии. – М., 1988.
2. *Ортега-и-Гассет Х.* Восстание масс. – М., 2003.
3. *Козловски П.* Миф о модерне: Поэтическая философия Эрнста Юнгера. – М., 2002.
4. *Юнгер Э.* Рабочий. Господство и гештальт; Тотальная мобилизация; О боли. – СПб., 2000.
5. *Марсель Г.* Трагическая мудрость философии. Избранные работы. — М., 1995.
6. *Сартр Ж. П.* Тошнота. – М., 1993.
7. *Сартр Ж.-П.* Дороги свободы. II. Отсрочка. – Харьков, 1997.
8. *Камю А.* Падение. – СПб., 2004.